

ФІЛОСОФСЬКІ МОТИВИ В ЛІРИЦІ С.ЧЕРКАСЕНКА (ЦИКЛ „КОНТРАСТИ”)

Анотація. У статті на матеріалі циклу «Контрасти» досліджуються філософські мотиви в ліриці українського поета-модерніста С.Черкасенка. Аналіз поезій циклу здійснюється із врахуванням головних тенденцій розвитку національної філософської лірики того часу.

Ключові слова: філософські мотиви, С.Черкасенко, художня антропологія, поетично-філософська система, циклізація, антитетичність.

Творчість С.Черкасенка, одного із самобутніх письменників-модерністів, плідно продовжує традиції поетів попередньої літературної доби в напрямку жанрово-стильового оновлення українського мистецтва слова, поглиблення її ідейно-художнього змісту, розширення її філософського контексту. У творчості митця вирізняють чотири тематичні групи – інтимну лірику, пейзажну поезію, громадянсько-політичну поезію і великий пласт віршів урбаністичного характеру. Зразків філософської лірики в чистому вигляді в доробку С. Черкасенка не так багато, тому є рація говорити про філософські мотиви в окремих його творах, ліричних циклах. Хоча мусимо зауважити, що кожен письменник, творячи власну художню систему, виявляє своє розуміння світу, людини, себе в цьому світі, тобто творить індивідуальну художню антропологію. Тому нашим завданням є досягнути цю неповторну поетично-філософську систему, виявити основні тенденції духовних пошуків автора.

С. Черкасенко залишив по собі багату спадщину. Він був і талановитим письменником (працював у всіх родових формах – ліриці, прозі, драматургії), публіцистом, критиком, педагогом, театрознавцем. Сьогодні спадщина митця добре вивчена і літературознавцями, і театрознавцями, і дослідниками історії педагогічної думки в Україні. Проте із усіх галузей творчої діяльності автора найменш досліджена його лірика. Тому назріла потреба її дослідження з урахуванням досягнень сучасного літературознавства. Щодо філософських мотивів лірики С. Черкасенка, то їх аналізували тільки фрагментарно, в контексті окреслення художніх доміант поетичного мислення митця (О.Мишанич [8], Л.Дем’янівська [1], Ю.Ковалів [6] (автори розділів про творчість С. Черкасенка в підручниках з історії української літератури доби модернізму), Н.Копиленко [3], Н.Майборода [7] та ін.). У працях дослідників поезії С.Черкасенка немає системного осмислення його художньої філософії. Тому *мета статті* – простежити особливості філософського мислення поета, здійснити аналіз ключових «концептів буття» в його ліриці. Реконструкцію світорозуміння автора здійснюємо на основі ліри-

чного циклу «Контрасти», який можна вважати одним із найскравіших взірців лірики філософського плану у творчості С.Черкасенка.

Цикл «Контрасти» складається із восьми поезій, три із них написані протягом 1905 – 1907 рр., інші п’ять – у 1919 році. Очевидно, автор скомпонував цикл, створивши корпус із п’яти текстів 1919 року (це поезії „Сльози і квіти”, „Людина”, „Трагедія творчості”, „Люди” й остання поезія циклу „Наша туга”), а потім віднайшов суголосні за ідейним звучанням твори, написані раніше (це такі, як „Хотів би я, мамо...”, „Немає сил”, „Надії”).

Тематичне ядро поезій циклу складають проблеми загальнолюдського звучання. Про авторську настанову пізнати світ у його суперечностях свідчить назва циклу – «Контрасти». Взагалі для поетики філософської лірики антитетичність, за спостереженням Е. Соловей, – це своєрідний «світоглядний гносеологічний феномен, що надає творові і ширше – творчості філософського поета особливої принади контрастів та несподіваностей, захоплюючих перепадів „думки-почування”» [9, с. 318]. Ліричне переживання митця підноситься до рівня світорозуміння через зіткнення буттєвих опозицій. Майже всі вірші циклу містять такі буттєві протиставлення. У першій поезії циклу назва теж сигналізує про наявність філософських опозицій – „Сльози і квіти”. Автор тут наголошує на тісному зв’язку протилежних речей у людському бутті:

*Сльози і квіти у нашій житті
Разом цвітуть,
Будні і мрії ясні, золоті
Поруч ідуть* [10, с. 182].

Поетична тема про взаємозв’язок протилежних за характером понять, майстерно окреслена у відомій поезії О. Олеся „З журбою радість обнялась”, зазвучала і в Черкасенковій творчості. Щодо поетики твору, то митець не виходить за межі образів-констант романтичної лірики (образи сліз, мрій, квітів, муки, серця).

У руслі філософських тенденцій тієї доби розгортаються мотиви наступної поезії – „Людина”. Ключова теза твору – „людина – звір”. Вона виконує і функцію анафори, адже кожна строфа починається цією фразою. Анафора тут є не тільки вдалим художнім прийомом, вона виконує й функцію

семантичного наповнення філософеми „людина”. С.Черкасенко і в цій поезії застосовує принцип контрасту: утверджуючи тезу про звіряче начало в людині, він показує водночас красу навколишнього світу, красу людської душі, яка нищиться через потворну сутність людського єства:

*Людина ж звір... Вінок любові
Звива отрутою зневір,
І топить все у ріках крові
Людина-бог, людина-звір!..* [10, с. 183].

Антитетичність як принцип світосприйняття виявляється яскраво в останніх цитованих рядках „*Людина-бог, людина-звір!..*”. На наш погляд, автору болить те, що, маючи у своїй душі світло любові, людина все ж обирає звірячу натуру, потурає своїм низьким інстинктам.

У третій поезії С. Черкасенко продовжує осмислювати проблему людина і світ. У вірші „Трагедія творчості” він показує образ аероплана – новітнього технічного досягнення людства. Це „*казковий пан, повітря пан, / Людського генія ширяння / В просторах вільних, недосяжних...*” [10, с. 183]. Але вибух пристрою спричинив смерть і руїну. Поет проклинає людину, „*що бистрим розумом знад хмар / Здолала кинуть смерть, пожар!*” [10, с. 183]. Ідейний зміст поезії, на нашу думку, обертається довкола важливих понять, що стосуються проблем науково-технічного прогресу, завоювання людиною природи, небесних висот. У другій половині ХХ століття письменники-екзистенціалісти (Ж.-П. Сартр) наголосять на ідеї техногенної цивілізації, в якій людина стане рабом своїх технічних досягнень. Як бачимо, початки осмислення екологічних проблем, питань взаємодії людини і природи, людини і космосу, вже наявні й у творчості поетів-модерністів (згадаймо і „Лісову пісню” Лесі Українки, і про величну „Битву” О. Кобилянської, і, безумовно, аналогії напрошуються з творами В. Самійленка, особливо з його поемою „Гея”, де теж порушені ці вузлові болючі питання).

У четвертій поезії циклу в яскравій художній формі окреслюється історія нашого народу. Автор використовує композиційний прийом дороги, який дозволяє масштабно представити шлях розвитку української цивілізації. Образ дороги набуває екзистенційної заостреності:

*Ми йдемо давно. Незлічені століття
Усе вперед женуть нас і женуть...* [10, с. 184].

Специфічною є часопросторова організація тексту. Час у творі зімкнений, ущільнений. С. Черкасенко вдається до дієслівних форм теперішнього часу – «*ми йдемо*», але в цій часовій акцентуації насправді поєднуються усі три часові виміри – минуле, сучасне, майбутнє, які охоплює авторський погляд. Кожен вимір зображується за допомогою домінуючих образів-символів. Так, минуле будується на основі образів-концептів української романтичної лірики: старих могил, предків, які проклинають нерозумних нащадків. Дійсний час моделюється шляхом використання дієслівних лексем на позначення руху, що

вжиті в теперішньому часі («*ми йдемо*», «*ідемо дорогою*», «*сіяють тугою запалі очі*», «*розтинаються плачі-пісні*»). Майбутнє постає у вигляді інвективно заостреного звернення предків до сучасного покоління українців:

*О роде проклятий! Святу любов,
Святої волі й правди одробини
Тобою втоптано у братню кров.
Стечуть її пречистії сторіки
І змиють навіть пам'ять по тобі:
Загинеш ти в неславі, у ганьбі
В день нинішній і прісно і вовіки!..* [10, с. 184].

Стилістика такого емоційного звернення нагадує викривальний пафос Шевченкових апелювань до українства, передусім зартикульованих у його поезії періоду «трьох літ». С. Черкасенко, на наш погляд, дуже вдало застосовує тут власне шевченківські інтонації, сповнені емоцій старозаповітних пророків, яким болить трагічна історія поневоленого народу. Таким чином, у цитованому уривку відбувається накладка щонайменше двох інтертекстуальних пластів – біблійного та шевченківського – що в сув'язі з Черкасенковими рефлексіями дають твір високого громадянського змісту.

Просторову організацію аналізованого вірша складають образи, взяті із власне українського ландшафту (топоси долин, ланів, гір, гаїв, борів). Загальнолюдські проблеми, таким чином, проєктуються автором на рівень осмислення проблем національного буття.

Наступні три поезії циклу, створені С.Черкасенком протягом 1905 – 1907 рр., демонструють авторську настанову на переосмислення традицій українського романтизму. Поезії «Хотів би я, мамо...», «Немає сил», «Надії» моделюють ключові романтичні образи-концепти співів, дум, мрій, надії, душі. Поет не виходить за межі усталених трактувань цих понять. Усі роздуми ліричного героя зосереджуються навколо проблем боротьби за визволення, трагічної безнадії від втраченої свободи. Якщо в змістовому плані ці поезії не вносять чогось нового до трактування вказаних проблем, то цікаві вони в першу чергу формою суб'єктної організації. Наприклад, поезія «Хотів би я, мамо...» має форму ліричного монологу-звернення до матері, поезія «Надії» – до друга. Такі уявні адресати формують особливе емоційно-настрове тло творів, сприяють задушевності, щирості висловлених думок, адже поет звертається до близьких йому людей. Виклад розмислів ліричного героя поживають риторичні прийоми, серед яких вирізняються запитальні конструкції. Наприклад, у вірші «Хотів би я, мамо...» автор пише:

*...Я згадую, нене, ті дивні пісні,
Що ти нам в дитинстві співала.
Ти долю в них, щастя, часи чарівні,
Як виростем, нам обіцяла.*

*А де ж воно, мамо?... Лиш вчинки страшні
Я бачу замісто любові...* [10, с. 185].

Е. Соловей слушно наголошує, що філософська лірика є не тільки поезією «підсумків, афористичних висновків, відповідей. Дуже часто це поезія саме запитань...» [9, с. 307]. Вона зазначає: «Так чи інакше щодо української лірико-філософської традиції, особливо у її розвиненому, зрілому етапі, є більше підстав говорити про „домінанту запитування” <...> Запитальні конструкції посилюють характерну інтонацію роздуму вголос, знаменують сприйняття цілого життєвого плину як полілогу, диспуту, як титанічної духовної роботи осмислення, осягнення...» [9, с. 307].

У поезіях циклу «Контрасти» автор вдається до таких запитальних конструкцій, які виражають його спосіб думання, надають змістової виразності його текстам. У вище цитованому уривку із поезії «Хотів би я, мамо...» риторичне питання про досягнення щастя «*А де ж воно, мамо?..*» виявляє біль від усвідомлення несправедливості світопорядку, адже довкола себе ліричний герой бачить тільки «*ріки братерської крові*» [10, с. 185].

У подібному настроєвому ключі витримана й поезія «Немає сил». У ній відтворюються внутрішні переживання духовно втомленої особистості, яка втратила всі надії на гармонію світу. Брак волі до життя зумовлений безнадією, душа ліричного героя рветься у височінь, «*бажає там поринути без вороття, / як в сяві сонця ночі тінь*» [10, с. 185]. Але наступна поезія циклу із значущою назвою – «Надії» – вказує вихід із ситуації тотальної втоми на зневіри. Вогонь надії запалює серце суб'єкта ліричного циклу бажанням жити:

*...Ні, не дарма!.. Наше серце палає,
Хочеться жити, боротись з всіма,
Хто нас в дорозі до правди спиняє.
О, не даремно та сила буяє,
Ні, не дарма!* [10, с. 186].

Підсумовує і завершує розвиток ліричного сюжету в циклі поезія «Наша туга». Тут поетизується

образ пісні як вияву духовних скрижалів нації. Із туги зродилася пісня Волі, в якій утверджується невмирущість духу народу, його одвічного пориву до свободи. Закінчення циклу оптимістичне. Автор вказує на ті духовні основи, в яких потрібно шукати сили для життя і боротьби. Євангельський образ тернового вінця увиразнює філософський контекст твору:

*О наша туга!.. З тих пісень
В степах, заораних катами,
Нам з п'їтьми блиснув Волі день,
Вінець терновий вкривсь квітками,
Водою повною сторік
Зросилась тучно наша нива...* [10, с. 186].

Завершальні акорди циклу формують нове бачення перспектив розвитку української нації. Хоча в аналізованих поезіях домінуючою є філософська проблематика, автор постійно апелює до проблем національного буття, мислячи себе в координатах світу української людини.

Отже, С. Черкасенко зробив свій внесок у розбудову поетично-філософської системи лірики українського модернізму. У циклі «Контрасти» виявляються ознаки, характерні для лірики філософського плану: антитетичність (контрастивна поетика), наявність поетичних узагальнень, образів-філософем, буттєвих опозицій, афористичність. Форма ліричного циклу дала можливість для широкіх філософських узагальнень, окреслення масштабів поетичного роздуму. Мотивна структура циклу «Контрасти» базується на осягненні фундаментальних філософських понять, які в окремих поезіях екстраполюються на рівень проблем національного буття.

Таким чином, поетично-філософська система С. Черкасенка вирізняється оригінальністю авторського бачення світу, заглибленістю в антропологічні проблеми, прагненням виразити власні духовні шукання в майстерній поетичній формі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дем'янівська Л. Спиридон Черкасенко / Л. Дем'янівська // Історія української літератури к.ХІХ – початку ХХ ст. : у 2 кн. / за ред. О.Гнідан. – К., 2006. – Кн. 2.
2. Камінчук О. Поетика української романтичної лірики. Проблеми просторової організації поетичного тексту / Ольга Камінчук. – К., 1998. – 160 с.
3. Копиленко Н. Повернення (До 115-річчя з дня народження С.Черкасенка) / Н. Копиленко // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 10. – С. 85–87.
4. Котяш І. Епістолярій Спиридона Черкасенка як джерело формування його ідейних та художніх поглядів / Інна Котяш. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1978/1/Kotjacsh.pdf>
5. Котяш І. Реконструкція літературного процесу у листах С.Черкасенка / Інна Котяш // Вісник Луцького національного університету імені Тараса Шевченка (філологічні науки). – 2011. – № 19 (203). – С. 95–108. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://alma-mater.lnpu.edu.ua/magazines/visnyk/2011/19_fil.pdf
6. Ковалів Ю. Спиридон Черкасенко // Історія української літератури. Кінець ХІХ – початок ХХІ ст.: У 10 т. – К., 2013. – Т.1. У пошуках іманентного сенсу: Підручник / Юрій Ковалів. – С.363–368.
7. Майборода Н. Стилiстична функція кольорів у ліриці С.Черкасенка // Вісник Донецького інституту соціальної освіти. Філологія. Журналістика. – 2010. – Том VI. – С.41–44. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdiso/gur/2010/Majboroda%20N.V.pdf

8. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини... (Повернення Спиридона Черкасенка) / Олекса Мишанич // Черкасенко С. Твори: у 2-х т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 5-42.
9. Соловей Е. Українська філософська лірика / Елеонора Соловей. – К., 1999. – 368 с.
10. Черкасенко С. Твори : у 2-х т. / Спиридон Черкасенко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1.

Oksana Kuzma

Philosophical motives in the lyrical cycle by S. Cherkasenko "Contrasts"

Summary. The article deals with the philosophical motifs in the lyric poetry of the Ukrainian poet-modernist S. Cherkasenko on the material of the cycle "Contrasts". The analysis of the cycle poems is performed taking into consideration the main trends of the national philosophical lyrics development of that time.

Key words: philosophical motives, S. Cherkasenko, artistic anthropology, poetic-philosophical system, cyclization, antithetism.

Одержано 19.09.2015 р.